



Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 57



ADAM ZAMOJSKI

<http://orcid.org/0000-0001-6238-9259>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

adam.zamojski@ujk.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2723

Przemiany tożsamości cywilizacji europejskiej

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest opisanie natury tożsamości cywilizacji europejskiej oraz kierunków jej przemiany z uwzględnieniem czynników inicjujących proces transformacji. Uzyskane wyniki pozwolą na sformułowanie wniosków i wskazanie obszarów potencjalnego kryzysu.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Główne problemy badawcze dotyczą specyfiki źródeł tożsamości cywilizacji europejskiej oraz elementów stymulujących jej przemianę. Badania mają charakter interdyscyplinarny. Wykorzystano metodę komparatywną uwzględniającą wartość eksplanacyjną podejścia cywilizacyjnego.

PROCES WYWODU: Treści zostały podzielone na części. Pierwsza zawiera wprowadzenie do tematyki artykułu. W drugiej opisano wykorzystywane podejście badawcze. Część trzecia odwołuje się do źródeł tożsamości europejskiej oraz kierunków jej przemiany. Część zasadniczą zamyka charakterystyka czynników inicjujących przemianę.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Na tożsamość cywilizacji europejskiej wpływ mają źródła naturalne oraz symboliczne. Zwłaszcza te ostatnie są istotne dla kształtowania się świata wartości europejskich. Do źródeł symbolicznych należy zaliczyć starożytną filozofię grecką, system prawa rzymskiego, religię chrześcijańską, kulturę plemion barbarzyńskich oraz intelektualny dorobek epoki Oświecenia. Tradycyjna tożsamość ulega przemianie. Do czynników generujących ten proces należy zaliczyć oddziaływanie nowych systemów filozoficznych, sekularyzację przestrzeni kulturowej, ateizację społeczeństwa przy rosnącym znaczeniu neopoganizmu i sekt religijnych. Nakładają się na to zjawisko multikulturalizmu oraz islamizacja.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Cywilizacja europejska jest wspólnotą wartości opartą na myśli filozoficznej starożytnych Greków,

Sugerowane cytowanie: Zamojski, A. (2025). Przemiany tożsamości cywilizacji europejskiej. *Horyzonty Polityki*, 16(57), 49–68. DOI: 10.35765/HP.2723.

systemie prawnym starożytnych Rzymian oraz religii chrześcijańskiej. Elementem konstytuującym ten świat wartości jest przestrzeń symboliczna. Jeśli Europejczycy nie zadają o swą tożsamość, to oddziaływanie czynników inicjujących jej przemianę doprowadzi do nieodwracalnej transformacji kultury europejskiej, odrywającej tożsamość od tradycyjnych korzeni.

SŁOWA KLUCZOWE:

cywilizacja europejska, tożsamość, przemiana

Abstract

THE TRANSFORMATION OF THE IDENTITY
OF EUROPEAN CIVILIZATION

RESEARCH OBJECTIVE: The purpose of the article is to describe the nature of the identity of European civilization and the directions of its transformation, taking into account the factors initiating the process of transformation. The results obtained will allow to formulate conclusions and identify areas of potential crisis.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problems concern the specificity of the sources of identity of European civilization and the elements that stimulate its transformation. The research is interdisciplinary in nature. A comparative method was used, taking into account the explanatory value of the civilization approach.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The content is divided into parts. The first contains an introduction to the subject of the article. The second describes the research approach used. The third part refers to the sources of European identity and the directions of its transformation. The main part closes with a characterization of the factors initiating the transformation.

RESEARCH RESULTS: The identity of European civilization is influenced by natural sources and symbolic sources. Symbolic sources include ancient Greek philosophy, the system of Roman law, the Christian religion, the culture of barbarian tribes and the intellectual achievements of the Age of Enlightenment. Traditional identity is being transformed. Factors generating this process, include the influence of new philosophical systems, secularization of the cultural space, atheization of society with the growing importance of neopaganism and religious sects. Superimposed on this is the phenomenon of multiculturalism and Islamization.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: European civilization is a community of values. If Europeans do not take care of their identity, the impact of the factors initiating its transformation will lead

to an irreversible transformation of European culture, detaching identity from its traditional roots.

KEYWORDS:

European civilization, identity, transformation

WSTĘP

Geneza Europy jest związana z cywilizacją minojską i mykeńską. Początków cywilizacji europejskiej trzeba szukać w świecie klasycznym. Ukonstytuowała się ona na fundamencie filozofii starożytnej Grecji, rzymskiego prawa, tradycji judeochrześcijańskiej, dorobku kulturowego plemion barbarzyńskich oraz myśli epoki Oświecenia. Ten klasyczny zestaw bywa poszerzany o wpływy kultury arabskiej (Pawlak, 2011, s. 101). Uważam, że cywilizacja europejska jest wspólnotą wartości o symbolicznych źródłach i dynamicznym charakterze.

Na poziomie materialnym Europa to wspólna przestrzeń geograficzna, klimat i rzeźba terenu. Od starożytności zwracano uwagę na odmienność kontynentu europejskiego – niewielkie rozmiary i złożoność mapy fizycznej, która sprzyja ludzkiej aktywności. Europa ma krętą linię brzegową, głębokie zatoki morskie, łańcuchy górskie średniej wysokości i łatwe do pokonania rzeki. Jej regiony mają wielkość ułatwiającą kształtowanie się wspólnot narodowych, posiada ona też zróżnicowany klimat oraz obfituje w wodę (Dobroczyński & Stefanowicz, 1979, s. 7).

Europejskość to również zróżnicowanie etniczne populacji oraz dziedzictwo genetyczne. Homogeniczny charakter ludności Europy został potwierdzony w ramach projektu genograficznego realizowanego od 2005 do 2019 roku z inicjatywy środowiska skupionego wokół „National Geographic”. Do momentu zakończenia projektu przebadano próbki DNA miliona uczestników, pochodzących ze 140 państw (National Geographic, 2016). Wyniki badań wskazują na jednorodność genetyczną rdzennej populacji Europy. Świadczą o tym także wyniki badań prowadzonych od początku lat 90. XX wieku przez Bryana Sykesa (1947–2020), profesora genetyki z Oksfordu, prezesa firmy Oxford Ancestors zajmującej się ustalaniem pochodzenia i migracji *homo sapiens sapiens* przy użyciu metod mapowania DNA (Oxford

Ancestors, <https://www.oxfordancestors.com/>). Sykes poddał badaniu DNA zawarte w zawierających 37 genów mitochondriach, w których substancje pokarmowe przetwarzane są w energię wykorzystywaną przez komórkę. Badacz sporządził genetyczną mapę prehistorycznej Europy. Zlokalizował na niej siedem miejsc, w których prawdopodobnie żyły pramatki współczesnych Europejczyków (Sykes, 2002, s. 17). To wynik procesów migracyjnych, które rozpoczęły się w Afryce między 70 tys. a 50 tys. lat temu (Dobbs, 2013, s. 46). Według B. Sykesa genotyp 95 procent współczesnych Europejczyków pasuje do jednej z siedmiu grup mitochondrialnego DNA, do jednej z siedmiu tzw. matek Europy (DNA Testing Adviser, <http://www.dna-testing-adviser.com/SevenDaughtersofEve.html>). Matkom tym (grupom mtDNA) przypisano wiek między 43 tys. a 8 tys. lat p.n.e. (Sykes, 2007, s. 109). Korzenie rdzennych Europejczyków sięgają górnego paleolitu (Church, 2006, s. 29–36). Mitochondrialne DNA jednoznacznie wskazuje na to, że współcześni mieszkańcy Europy pochodzą w zdecydowanej większości od ludów koczowniczych (to sześć z siedmiu grup mtDNA), a nie od rolników uprawiających zboże i budujących osady.

Nie tylko dziedzictwo genetyczne i położenie geograficzne jest istotne dla powstania cywilizacji europejskiej. Na początku XIX wieku dostrzeżono, że Europa historyczna nie narodziła się z geografii, choćby z uwagi na to, że ta stale podlegała zmianie. Istotną rolę dla kształtowania się wspólnoty europejskiej odegrały źródła o charakterze symbolicznym.

1. METODY I NARZĘDZIA BADAWCZE

W ostatnim czasie w badaniach politologicznych dostrzega się wagę przywiązywaną do znaczenia różnicowania cywilizacyjnego. Ma to związek z postulatami budowy nowej metodologii, która będzie posiadała satysfakcjonujący potencjał wyjaśniająco-prognostyczny. W analizach politologicznych coraz częściej sięga się do metod wypracowanych na gruncie nauki o cywilizacji oraz korzysta się z jej aparatury terminologicznej i analitycznej. Podejście cywilizacyjne określa tok postępowania badawczego oraz dobór metod adekwatnych dla efektywnej analizy zjawisk politycznych. Pozwala identyfikować odmienności cywilizacyjne oraz deszyfrować podłoże

historyczno-kulturowe i religijne procesów społecznych. Wyjaśnienie cywilizacyjne uwzględnia w szerokim zakresie sferę symboliczną i kulturową rzeczywistości społeczno-politycznej.

Wybrane pole badawcze (tożsamość cywilizacji europejskiej) przemawia za celowością przeprowadzenia analiz o charakterze interdyscyplinarnym. W badaniach politologicznych problemy o szczególnej nośności poznawczej często wymagają takiego podejścia. Wybór ujęcia jest zdeterminowany charakterem badanego obiektu. Pokazuje on zróżnicowany zakres przedmiotowy (uwarunkowania geograficzne, antropologiczne, historyczne, społeczne, polityczne) problematyki związanej z cywilizacją europejską. Funkcjonalność badań interdyscyplinarnych w ramach stosowania podejścia cywilizacyjnego w nauce dostrzegają także inni badacze. Wskazują na sensowność interdyscyplinarnego podejścia w politologii, idąc w kierunku dokonywania na podstawie uogólnień specjalistycznej wiedzy swoistej „syntezy interdyscyplinarnej” (Chodubski, 1998, s. 32). Zwracają także uwagę na brak możliwości jednorodnego ujęcia zagadnień związanych z problematyką europejską, co wymaga „podejścia wielodyscyplinarnego” (Gołembski, 2012, s. 31).

Należy zauważyć, że badacz zajmujący się takim obiektem jak cywilizacja europejska, stoi przed wyzwaniem rekonstrukcji podstawowych, konstytutywnych wartości kulturowych tej formy życia zbiorowego, a to wymaga multidyscyplinarnego podejścia. Za przykład może tu służyć sięgnięcie do dorobku nauk przyrodniczych i nawiązanie do programu geograficznego „National Geographic”, mapującego w skali globalnej pulę mitochondrialnego DNA. Umożliwiło to wykazanie homogeniczności genetycznej populacji zamieszkującej Europę, co ma związek z adekwatnym do rzeczywistości opisem naturalnych źródeł tożsamości cywilizacji europejskiej.

2. ŹRÓDŁA TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ I KIERUNKI JEJ PRZEMIANY

Cywilizacja europejska to wspólnota wartości, która odwołuje się do takich symbolicznych źródeł jak: filozofia starożytnej Grecji, prawo Rzymu, tradycja judeochrześcijańska, kultura plemion barbarzyńskich oraz Oświecenie (Davies, 2007, s. 19).

2.1. Filozofia starożytnej Grecji

W Grecji narodziła się filozofia Zachodu, ale starożytna Grecja dała światu także historyka Herodota, epika Hezjoda, tragika Ajschylosa. Ukształtowała również kanon literatury, w którym istotne miejsce zajmują poematy Homera, tragedie Eurypidesa, mowy Demostenesa, proza historyczna Tukidydesa (Goodman, 2007, s. 84).

Filozofia grecka rozpoczyna się od Talesa z Miletu. Jego działalność można osadzić w czasie, gdyż przewidział zaćmienie słońca, które według astronomów miało miejsce w 585 roku p.n.e. Filozofia cywilizacji europejskiej rodziła się zatem w VI wieku przed Chrystusem (Russell, 2020, s. 29). Poza Talesem Grecja dała Europie i innym filozofów przyrody – Anaksymandra, Anaksymenesa, Heraklita, Pitagorasa, Parmenidesa, Demokryta (Reale, 1999, s. 75–204).

Jońscy filozofowie przyrody zajęli się problemami o kluczowym znaczeniu dla ewolucji cywilizacji. Interesowała ich istota *arché*. Także we współczesnej fizyce teoretycznej, gdy dążymy do zunifikowania czterech znanych nam oddziaływań fundamentalnych (elektromagnetycznego, jądrowego słabego i silnego oraz grawitacyjnego), chcemy dotrzeć do poznania „pierwszej zasady” świata empirycznego (Heller, 2013, s. 59–60).

W humanistycznej szkole sofistów Protagorasa z Abdery, Hippiasza z Elidy i Gorgiasza z Leontinoi pojawiła się minimalistyczna teoria poznania oparta na sensualizmie, relatywizmie, konwencjonalizmie i praktycyzmie. Sensualizm prowadzi do relatywizmu. W świecie, gdzie wszystko staje się względne, trzeba tworzyć i wykorzystywać społecznie uzgodnione konwencje, które dobieramy, kierując się praktycyzmem. I współcześnie wybieramy zwykle to, co jest funkcjonalne. W szkole Protagorasa powstała także pierwsza europejska klasyczna estetyka. Oparto ją na triadzie: naśladownictwo, iluzja, *katharsis*. Sztuka miała prowadzić do przebudowania mentalnego i oczyszczenia. W efekcie miała uczestniczyć w procesie stworzenia obywatela *polis* nowego typu. Od starożytności sztuka była wykorzystywana do realizacji celów natury politycznej. Użyteczność sztuki nie jest więc odkryciem świata współczesnego.

Filozofia grecka zmieniła świat. Sokrates, chociaż niczego nie napisał – jego wielkość poznajemy dzięki przekazom uczniów, którzy

poświęcili mu swoją twórczość (Łapiński, 2025, s. 20) – dał nam intelektualizm etyczny oraz metodę elenktyczną i majeutyczną. Z Sokratesem identyfikują się także filozofowie, którzy nie zgadzają się z tym, że cnota jest dobrem bezwzględny (Kołakowski, 2012, s. 5). Pierre Hadot porównuje nawet w pracy *Czym jest filozofia starożytna?* oddziaływanie myśli Sokratesa z Aten do wagi przesłania Jezusa z Nazaretu (Hadot, 2000, s. 49).

Platon dał cywilizacji europejskiej idealizm obiektywny, teorię degeneracji ustrojów politycznych oraz koncepcję rządów *aristoi*. Z kolei Arystoteles – filozofię realistyczną, etykę „złotego środka” oraz *oikonomos* (element funkcjonujący w ramach paradygmatu filozofii praktycznej). Jego odpowiedzią na rządy sprawowane przez filozofów była *politea*. Grekom zawdzięczamy również wynalazek demokracji (krytykowanej tak przez Platona, jak i Arystotelesa). Idee Greków nie tylko zapłodniły intelektualnie późniejszych miłośników mądrości, ale i zmieniły świat. Ukształtowały to, co współcześnie nazywamy europejskością (Roszkowski, 2019, s. 23).

Europejska przestrzeń intelektualna jest nierozzerwalnie złączona z grecką myślą filozoficzną. Sam termin „filozofia” w ogólnym znaczeniu *theoria* przez długi okres stanowił pojęcie zbiorcze dla nauki w ogólności (Gadamer, 1992, s. 12).

2.2. System prawa rzymskiego

Termin „prawo rzymskie” oznacza ogół rzymskich norm prawnych z okresu od założenia Rzymu do końca panowania cesarza Justyniana. Ten ogół norm wchodzących w skład rozmaitych kompleksów instytucji prawa rzymskiego, które wytworzyły się w ciągu wieków, dzieli się na dwie rozbudowane dziedziny. Pierwsza obejmuje normy prawa publicznego (*ius publicum*) – normy prawne, które dotyczą istnienia, organizacji oraz działalności państwa i chronią interesy publiczne. Druga dziedzina obejmuje normy prawa prywatnego (*ius privatum*) – normy prawne dotyczące interesów osób prywatnych i chroniące te interesy (Kunderewicz, 1995, s. 4).

Na świat wartości cywilizacji europejskiej kultura starożytnego Rzymu wpływ wywierała od założenia Wiecznego Miasta. Rzym był swego rodzaju pasem transmisyjnym pośredniczącym między

cywilizowanym światem hellenistycznym a barbarzyńskimi ludami zachodu Europy (Dawson, 1961, s. 27).

Rzym dał cywilizacji europejskiej Horacego, Wergiliusza, Owidiusza i Cyserona. Rzymianie byli też twórcami morskiej potęgi handlowej oraz ustroju republikańskiego, modelu politycznego najbardziej rozpowszechnionego na świecie. Rzym wchłonął i przetworzył grecką tradycję filozoficzną oraz wierzenia religijne. Dał Europie oryginalny system prawa, stojący u podstawy współczesnych kodeksów. W życiu publicznym podstawową rolę zaczęła odgrywać norma prawna, która stała się zasadą generującą ład społeczny. W Rzymie pojawił się testament – norma prawna odnosząca się do jednostkowego wymiaru. W praktyce oznaczało to usankcjonowanie zdolności jednostki do decydowania o własnej woli. Do osiągnięć Rzymu trzeba także zaliczyć system sądowniczy oraz rozwiązania stosowane w procedurach legislacyjnych (Gołębski, 2012, s. 53).

Rzymscy juryści wypracowali system, który i dziś stanowi podstawę prawa na znacznych obszarach Europy i świata pozaeuropejskiego. To konsekwencja ekspansji cesarstwa rzymskiego – podbite ludy przejmowały podstawowe zasady prawa, będące pierwotnie prawem Rzymu. Zostały one wyłożone w II w. n.e. w *Instytucjach (Institutiones)* Gajusza. Można w tym dziele znaleźć takie choćby fundamentalne zasady jak równość stron wobec prawa, domniemanie niewinności oraz to, że duch prawa jest istotniejszy od jego litery (Rietbergen, 2001, s. 60).

Najważniejszą kodyfikacją prawa rzymskiego jest *Corpus iuris civilis* zebrany w 529 r. n.e. za panowania cesarza Justyniana. Składa się on z wspomnianych *Instytucji* Gajusza, cesarskich dekrétów, tzw. *Codex* i *Digesta*, zbioru pojęć dotyczących prawa prywatnego (Rietbergen, 2001, s. 63). Przy układaniu *Digestów* wykorzystano ułożone w sposób systematyczny fragmenty pochodzące z pism czterdziestu klasyków (Osuchowski, 1971, s. 124). Zdaniem Martina Goodmana „proces kompilacji przepisów prawnych rozpoczął tysiąc lat wcześniej, jeszcze za czasów republiki” (Goodman, 2007, s. 242–243). Również Jean Mathiex nadmienia, że w pełni rzymski kodeks Justyniana powstał „na podstawie tekstów z dziesięciu poprzednich wieków” (Mathiex, 2008, s. 251).

Kodeks justyniański zachował się do naszych czasów. Został opublikowany w 529 r. n.e. Zawiera około 4600 konstytucji cesarskich od czasów Hadriana do dnia opublikowania zbioru. Dzieli się na

12 ksiąg. Kodyfikację justyniańską tworzą razem *Digesta*, *Instytucje* (dzielący się na 4 księgi podręcznik dla szkół prawniczych) i kodeks. Określenia *Corpus iuris civilis* zaczęto używać dopiero w XII wieku dla łącznego oznaczenia *Digestów*, *Instytucji*, kodeksu i nowel justyniańskich uzupełniających lub zmieniających przepisy prawne zawarte w kodyfikacji. W druku dzieło to ukazało się po raz pierwszy w 1583 r., jako tytuł kompletnego wydania justyniańskich źródeł prawnych, opracowanego przez francuskiego humanistę Dionizego Gothofredusa (Kunderewicz, 1995, s. 45–46).

Imperium Romanum trwało około 1200 lat. Dało ono Europie oryginalne wartości cywilizacyjne. Podstawą dalszej ewolucji Europy stały się poza wspólnym prawem – utrzymywany siłą legionistów rzymskich „Pax Romana” narzucający wzorce interakcji ekonomicznych w całym imperium (Heather, 2010, s. 378).

W historii cywilizacji europejskiej prawo rzymskie jest zjawiskiem o wyjątkowej doniosłości. Stworzenie spójnego i jasnego prawa było jednym z największych osiągnięć imperium rzymskiego. Dzięki doskonałości formy, jaką wykształciło rzymskie prawo w ramach precyzowania pojęć, w logice argumentacji, konstruowaniu problemów prawnych i przejrzystości ich przedstawienia, stało się ono prawdziwą sztuką myślenia prawniczego w świecie cywilizowanym (Osuchowski, 1971, s. 20–21). Według Kazimierza Kolańczyka od starożytności do czasów dzisiejszych mamy do czynienia z nieprzerwaną tradycją znajomości i stosowania prawa rzymskiego. Z tego powodu istotność prawa rzymskiego jako zjawiska historycznego i kulturowego o nadzwyczajnej doniosłości jest poza dyskusją (Kolańczyk, 2007, s. 20).

2.3. Fundament chrześcijański

Arcyważnym źródłem tworzącym cywilizację łacińską stało się chrześcijaństwo. Europejczycy budowali swoją tożsamość kulturową, sięgając do tekstów starożytnych i *Biblii*, która stała się księgą Europy oraz pism Ojców Kościoła – między innymi św. Ambrożego oraz św. Augustyna (Kłoczowski, 2002, s. 13). Ewangelia Chrystusowa odmieniła świat hellenistyczny, czasem przejmując święte miejsca religii przedchrześcijańskich oraz ich praktyki i formy kultu – czcąc

otaczano na przykład sanktuarium Diany-Artemidy w Efezie (Flis, 2003, s. 132–133). Ekspansję chrześcijaństwa – zuniwersalizowanej plemiennej religii żydowskiej – zawdzięczamy w dużej mierze podróżom ewangelizacyjnym Pawła z Tarsu. W 313 r. Konstantyn Wielki proklamował w edyktie mediolańskim tolerancję dla chrześcijaństwa, co otworzyło drogę do uznania przez cesarza Teodozjusza I Wielkiego w 391 r., religii Jezusa z Nazaretu za państwową religię Imperium Romanum. Chrystianizacja Europy postępowała jednak powoli (Le Goff, 2002, s. 92).

System wartości, jakie niosło chrześcijaństwo, był po upadku Rzymu podstawowym budulcem dla przestrzeni symbolicznej, która stała się nośnikiem pozwalającym na uformowanie kultury średnio-wiecznej Europy (Gołembski, 2005, s. 53). Ten deontologiczny system etyczny o heteronomicznych źródłach Europa zawdzięcza dokonaniom teologa i filozofa św. Tomasza z Akwinu. Doktor Anielski w swej konstrukcji prawa naturalnego odwołuje się do dekalogu oraz cnót teologalnych św. Pawła (wiary, nadziei, miłości) zawartych w *Pierwszym Liście do Koryntian* (13,13).

Przyjęcie chrześcijaństwa miało także wymiar cywilizacyjny i polityczny. W ten sposób plemiona i państwa stawały się nie tylko częścią *christianitas*, ale i częścią Europy. Wystarczy przypomnieć w tym miejscu chrzest Polski oraz zjazd w Gnieźnie. Znaczenie tradycji gnieźnieńskiej trudno przecenić. Przypomina ona tak o początkach państwowości Polski, jak i o naszych korzeniach europejskich i chrześcijańskich (Kłoczowski, 2002, s. 103).

Święty Jan Paweł II był przekonany, że „ewangelizacja stworzyła Europę, dała początek cywilizacji narodów i ich kulturze” (Jan Paweł II, 2005, s. 96). Europejski pluralizm kultur narodowych kształtował się na fundamencie powszechnie uznawanych wartości chrześcijańskich. Następca św. Jana Pawła II swój pontyfikat również powiązał z wizją Europy chrześcijańskiej. Kardynał Joseph Ratzinger, obierając imię Benedykt XVI, bezpośrednio nawiązał do św. Benedykta z Nursji, którego Paweł VI w 1964 roku uroczyście ogłosił „głównym niebiańskim patronem u Boga dla całej Europy” (Dąbek, 2011, s. 5).

Bez chrześcijaństwa nie zrozumiemy Europy i jej kultury (Jędraszewski, 2017, s. 70). Święta Teresa Benedykta od Krzyża (Edyta Stein) przypominała, że Bóg jest prawdą. A kto szuka prawdy, ten szuka Boga, choćby o tym nie wiedział.

2.4. Kultura plemion barbarzyńskich

Istotną wartość stanowi również „barbarzyński” wymiar tożsamości cywilizacji europejskiej. Dziedzictwo ludów zamieszkujących krainy określane przez Rzymian *barbaricum*, znajdujących się za północną granicą Cesarstwa Rzymskiego. Dziedzictwo kulturowe plemion celtyckich, germańskich, słowiańskich, ugrofińskich czy bałtyjskich. Ludów barbarzyńskich nie należy postrzegać wyłącznie jako tła dla aktywności wyższej kultury. Miały one własne, wartościowe kulturowe tradycje. Według Christophera Dawsona

[j]uż w epoce brązu, a nawet jeszcze wcześniej, w Europie środkowej i północnej były ośrodki kulturowe o swym autonomicznym rozwoju, które wywarły wpływ nie tylko na ludy w sąsiedztwie, lecz nawet na wyższą kulturę wschodnich terenów śródziemnomorskich (Dawson, 1961, s. 98).

Zdaniem Karola Modzelewskiego bez zbadania źródeł barbarzyńskich nie można zrozumieć skomplikowanej historii Europy oraz kulturowej różnorodności naszej cywilizacji (Modzelewski, 2004, s. 7–8). Jest ona najprawdopodobniej wypadkową aktywności kulturowej licznych, tylko z nazwy barbarzyńskich ludów. Wypadkową przenikających się kultur Celtów, Germanów, Daków, Słowian, Bałtów, plemion ugrofińskich i wielu innych, z grecko-rzymską dominantą.

Za przykład wpływu plemion barbarzyńskich na cywilizację europejską można uznać ustrój sądownictwa amerykańskiego, właściwie wczesnośredniowieczną tradycję anglosaską, która zawędrowała do Ameryki. W amerykańskim wymiarze sprawiedliwości sędzia nie orzeka o winie. Czyni to ława przysięgłych złożona z wylosowanych obywateli, której werdykt musi być jednomyślny. Według Karola Modzelewskiego podobnie wyglądało to w salickim prawie germańskich Franków na początku VI w., gdzie na czele sądu stał przywódca lokalnej wspólnoty wiecowej zwany tunginem. Wspólnota miała też własny zespół „mówiących prawo” rachinburgów, których obowiązkiem było wydanie jednomyślnego werdyktu. Wyrok ten był następnie przez aklamację zatwierdzany przez uczestniczących w wiecu (Modzelewski, 2004, s. 98–104).

2.5. Wpływ epoki Oświecenia

Według Immanuela Kanta

Oświecenie to wyjście człowieka z zawinionej przez niego niedojrzałości. Niedojrzałość jest nieumiejętnością w posługiwaniu się własnym rozumem bez przewodnictwa innych. Niedojrzałość ta jest zawiniona przez człowieka, jeśli jej powód tkwi nie w braku rozumu, ale zdecydowania i odwagi, by swym rozumem posługiwać się bez zwierzchnictwa innych. *Sapere aude!* – Odważ się posługiwać własnym rozumem! – stanowi maksymę przewodnią oświecenia (Kant, 2005, s. 44).

Na kształtowanie się tożsamości cywilizacji europejskiej istotny wpływ wywarły również poglądy takich myślicieli epoki Oświecenia jak deista i naturalista François-Marie Arouet (Voltaire), filozof polityki i wolnomularz Charles Louis de Secondat (Monteskiusz), materialista Julien Offray de La Mettrie, sensualista Étienne Bonnot de Condillac, pozytywista Jean le Rond D'Alembert, filozof i inicjator wydania Wielkiej Encyklopedii Francuskiej Denis Diderot, utylitarysta Claude Adrien Helvétius, wielbiący naturę pedagog Jean-Jacques Rousseau czy racjonalista i matematyk Nicolas de Condorcet. Empirystyczna i pozytywistyczna filozofia polskiego Oświecenia również wydała kilku wybitnych przedstawicieli – Jana Śniadeckiego, Stanisława Staszica, Hugona Kołłątaja.

Oświeceniowe koncepcje czyniące rozum głównym arbitrem, wyzwalające umysł z domniemanej nietolerancji i fanatyzmu, propagujące idee koniecznego postępu i doskonalenia ludzkości, a także wiara w wychowawcze kompetencje oświeconych filozofów doprowadziły do przebudowy mentalnej i zmodernizowania cywilizacji europejskiej (Drozdowicz, 2006, s. 10–12).

Oświecenie, stawiając przed ludźmi problem stosunku *sacrum* i *profanum*, zmusiło Europejczyków do przemyślenia splotu religijnych i pozareligijnych pierwiastków w życiu człowieka. W efekcie doprowadziło do upowszechnienia kartezjańsko-newtonowskiego – scjentyistycznego paradygmatu mechanistycznego.

Przewartościowanie dotychczasowych wartości, specyficznych dla tożsamościowej mapy przestrzeni *christianitas*, zainicjowało proces wychodzenia Europy z cywilizacji chrześcijańskiej.

2.6. Czynniki inicjujące przemianę tożsamości cywilizacji europejskiej

Tradycyjna tożsamość cywilizacji europejskiej na naszych oczach podlega daleko idącej przemianie. Czynników, które na to wpływają, jest legion. Przyjrzyjmy się im bliżej.

Fundament chrześcijański jest atakowany przez rozmaitego autoramentu sekty. Część z nich ma wymiar zabawowy (Kościół Jedi, Kościół Latającego Potwora Spaghetti), ale część jest destrukcyjna (Kościół Zjednoczeniowy założony przez Sun Myung Moona, Kościół Sjentologiczny). W Niemczech działalnością sjentologów zajęli się Federalny Urząd Ochrony Konstytucji.

Jako alternatywa dla chrześcijaństwa jawi się religijność neopogańska. Eklektyczne kultury odwołują się do neolitycznej Wielkiej Bogini Matki (wiccanizm), celtyckiego druidyzmu, germańskiego odynizmu czy animistycznego szamanizmu. I tak oto polski poseł Marcin Józefaciuk (nauczyciel i były dyrektor zespołu szkół w Łodzi) deklaruje się jako poganin i wyznawca religii wicca. Jego pierwszym tatuażem był pentagram. Jak twierdzi – inspiracje czerpie z rytuałów dawnych zieleńców i wiedźm. Józefaciuk oficjalnie jest jednak zwolennikiem świeckiego państwa (Kołodziejski, 2024, s. 40–41). W 2000 r. w Polsce działało 15 tys. wróżbitów, 10 lat później (według „Dziennika Gazety Prawnej”) było ich już 150 tys. To dane branżowe, nieoficjalnie są znacznie wyższe. Dziś mówi się nawet o kilkuset tysiącach różnej maści wróżbitów pracujących w Polsce. Dla porównania księży jest w Polsce 30 tys. Rynek wróżb jest dochodowy, co roku Polacy wydają na nie 3 mld zł (Kołodziejski, 2023–2024, s. 40–41).

Klasyczną grecką filozofię wypiera synkretyczna filozofia New Age odwołująca się do millenaryzmu (Maitreja mesjaszem parazytnym ery Wodnika), holistycznego paradygmatu, feminizmu, okultystycznych praktyk, kontrkultury. W jej ramach nakłanianie się adeptów do transformacji świadomości przy wykorzystaniu skomercjalizowanych metod. Oferta rynkowa „dóbr i usług magicznych” jest urozmaicona. Dla zwolenników filozofii New Age człowiek jest uśpionym bogiem. System ten cechuje relatywna etyka, panteistyczna metafizyka, monistyczna kosmologia i okultystyczna epistemologia. Charakterystyczne jest tu wykorzystywanie pisma automatycznego i wiara w moc channelingowych przekazów

międzygalaktycznych „kierowników duchowych” ludzkości (Zamojski, 2002, s. 333–346).

Alternatywą dla klasycznych systemów filozoficznych ma być filozofia postmodernistyczna – odpowiedź na kryzys nowoczesności, jej duchowej miałości i „moralnej próżni” (Smart, 1998, s. 104). Eklektyczny postmodernizm odrzuca uniwersalną etykę. Jednostka to tylko znak pośród innych znaków, człowiek to tylko składowa szerszego dyskursu. Nie ma faktów poza faktami językowymi, nie ma prawdy obiektywnej i sensów danych z góry. Wypadkową tego jest zwalczanie metafizyki. W świecie postmoderny wszystko jest grą (Bukusiński, 1995, s. 276).

Współcześnie akcentuje się terażniejszy charakter trwania. Zdaniem Józefa Bańki żyjemy w epoce reentywizmu. Obiektywnie istnieje tylko ja, wszystko inne jest moją chwilową, wirtualną terażniejszością. Byt i jego istnienie ma sens tylko w czasie terażniejszym (nie ma ani przeszłości, ani przyszłości, „jest tylko *recens* – drżące istnienie aktualnej chwili” (Bańka, 1997, s. 21)). Dobro i zło traktowane są w ramach reentywistycznej filozofii jako mało istotne fakty-zdarzenia.

Europa sekularyzuje się na naszych oczach. Kościoły tracą wpływ na postawy ludzkie i społeczeństwo. Odrzuca się „te elementy nauczania kościelnego, które są oceniane jako sprzeczne z indywidualnymi przekonaniami ludzi wierzących” (Mariański, 2008, s. 251). Odnotowuje się coraz mniejszy udział w kościelnych praktykach. Kościoły we Francji bywają zamieniane na sklepy lub dyskoteki. Na tradycyjnie katolickich terenach Niemiec na niedzielną mszę świętą chodzi mniej niż 10 proc. wiernych. W całej Europie drastycznie spadła liczba powołań. Rezygnuje się też powszechnie z symboliki chrześcijańskiej w przestrzeni publicznej, czego przykładem są ostatnie zalecenia prezydenta Rafała Trzaskowskiego dla urzędników Urzędu Miasta w Warszawie (Wszolek, 2024, s. 42–44). Symbole święte dla chrześcijan bywają też przedmiotem ataku (wyrazem tego była np. symbolika ostatniej wieczerzy sparodiowana podczas otwarcia igrzysk olimpijskich w Paryżu (Wildstein, 2024, s. 21–24)).

Procesowi sekularyzacji towarzyszą indyferentyzm religijny i ateizacja, konsumpcjonizm, hedonizm i relatywizm etyczny. Interes zastępuje więzi emocjonalne. Asceza i wyrzeczenie nie są już w modzie (Ferguson, 2013, s. 392). Łaciński Zachód odchodzi od chrześcijaństwa i tradycyjnego mistycyzmu. Postchrześcijańskie

społeczeństwa pracują nad stworzeniem autorskiej religii o nazwie „neutralność światopoglądowa”. W rozwój tej quasi-religijności angażowane są w coraz większym stopniu mechanizmy Unii Europejskiej (Kucharczak, 2012, s. 65).

Istotnym czynnikiem przemiany tożsamości cywilizacji europejskiej jest proces islamizacji Europy. Muzułmanie tworzą „wśród narodów ukształtowanych przez chrześcijaństwo „społeczności paralelne” (równoległe), odnoszące się z rezerwą, a nieraz pogardą, do społeczeństw europejskich” (Krasuski, 2005, s. 178). W Allaha wierzy już około 6 proc. Europejczyków. Trend demograficzny jest widoczny: za 20–30 lat prawdopodobnie już co piąty mieszkaniec Europy będzie się modlił w kierunku Mekki. Wedle oceny Lecha Jęczyka „połowę przyrostu naturalnego Francji stanowią już dzieci arabskie” (Jęczyk, 2006, s. 357). W Paryżu, Londynie i Kopenhadze muzułmanie stanowią 10 proc. populacji, w Marsylii i Rotterdamie to już 25 proc. UE przegrywa z eksplozją demograficzną świata islamu. Zdaniem L. Jęczyka cywilizacja arabska jest „pewnym kandydatem do zwycięstwa na terenie ateistyczno-biurokratycznej Europy emerytów” (Jęczyk, 2011, s. 99).

Cywilizacja arabska zaczyna skutecznie konkurować w Europie z cywilizacją łacińską. Wysoka dzietność i napływ imigrantów skłaniają islamskich mieszkańców do wykorzystania na szerszą skalę demokratycznych procedur wyborczych w celu realizacji interesów ummy. Zmiany mają wymiar polityczny, religijny, kulturowy, tożsamościowy. Trudno spodziewać się skutecznej walki z islamskim radykalizmem, skoro priorytetem większości europejskich partii politycznych staje się dotarcie do islamskiego elektoratu (Czarnecki, 2017, s. 8).

3. WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ

Cywilizacja antyczna zrodzona w początkach I tysiąclecia p.n.e., zbudowana na dorobku Greków i Rzymian trwała aż do załamania się starożytnego porządku w basenie Morza Śródziemnego (Wipszycka, 2004, s. 17). Na oblicze Europy wpływ wywarło także dziedzictwo wspólnot plemiennych określanych przez Greków *barbaroi*, a przez Rzymian *barbari* (Tyszkiewicz, 2007, s. 7), ale to Grecja i Rzym stworzyły oryginalne wartości cywilizacyjne budujące tożsamość Europy.

Bez greckiej filozofii oraz rzymskich kodeksów prawnych cywilizacja europejska miałaby inne oblicze. Bez łaciny nie powstałyby języki romańskie, język liturgiczny Kościoła czy język nauki.

Grecka filozofia oraz system prawa rzymskiego mają wartość ponadczasową. Nie jest przesadą stwierdzenie Alfreda Northa Whiteheada, iż cała filozofia europejska jest ciągiem przypisów do Platona. Starożytnej Grecji zawdzięczamy też tak istotny dla nas wynalazek demokracji. Poznanie prawa rzymskiego pozwala ustalić pochodzenie większości zasad prawa nowożytnego. Według Wacława Osuchowskiego

Rozwój pojęć i urządzeń prawnych w Rzymie doszedł dzięki praktyce i nauce prawa do takiej doskonałości, że prawo to nie tylko w okresie istnienia państwa rzymskiego, ale i po jego upadku przez okres kilkunastowiekowy zasilalo bogactwem swej myśli tak pod względem formy, jak i treści szereg systemów prawnych ludów cywilizowanych (Osuchowski, 1971, s. 19).

Cywilizacja europejska ufundowana jest na chrześcijańskim systemie wartości, odwołującym się do Dobrej Nowiny Jezusa Chrystusa i prawa naturalnego św. Tomasza z Akwinu. Choć trzeba zauważyć, iż od Oświecenia Objawienie, które wcześniej traktowano jako rodzaj systemu współrzędnych porządkujących całą rzeczywistość, ustępuje miejsca innym układom odniesienia (Bieńkowska, 1999, s. 37).

Europa powstała dzięki ewangelizacji. Dziedzictwo narodów europejskich jest zakorzenione w Ewangelii. Cywilizacja europejska wciąż żyje jednością wartości fundamentalnych w ramach wielości kultur narodowych (Jan Paweł II, 2005, s. 96–97).

Tradycyjna tożsamość cywilizacji europejskiej ufundowana na klasycznej greckiej filozofii, Dobrej Nowinie Jezusa Chrystusa, systemie prawa rzymskiego – na naszych oczach kruszy się podmywana falami hedonistycznej, zmerkantylizowanej, skupionej na *recens* materialistycznej ponowoczesności.

4. WNIOSKI

Cywilizacja europejska jest wspólnotą wartości opartą na myśli filozoficznej starożytnych Greków, systemie prawnym starożytnych Rzymian, religii chrześcijańskiej. Elementem konstytuującym ten świat wartości jest przestrzeń symboliczna.

Współcześnie Europa jest odrywana od swoich kulturowych źródeł (Skitek, 2024, s. 16–19). Jeśli nawet chrześcijaństwo zostanie w Europie zepchnięte na margines, to przyszłość cywilizacji europejskiej nie będzie miała charakteru postreligijnego.

Od co najmniej górnego paleolitu jesteśmy *homo religiosus*. Cechą immanentną naszego gatunku jest wiara w istnienie transcendentnych bytów i potrzeba ustalenia z nimi istotnych relacji. Europa nawet w epoce ekspansji indyferentyzmu religijnego i rozkwitu ateizmu generuje i przysposabia zastępcze mistycyzmy (neopoganizm, sekciarstwo, New Age). Prawdziwym wyzwaniem dla tradycyjnej tożsamości cywilizacji europejskiej w najbliższych dekadach nie będzie sekularyzacja, lecz islamizacja przestrzeni kulturowej.

Sądzę, że jeśli ludność Europy (czy może szerzej – świata Zachodu) nie zadba w większym zakresie o swą tradycyjną tożsamość, nie odkryje na powrót jej bogactwa i wartości, to oddziaływanie czynników inicjujących przemianę doprowadzi w niedługim czasie (być może jednego pokolenia) do nieodwracalnej transformacji cywilizacji europejskiej, skutkującej oderwaniem jej od symbolicznych źródeł. Odpowiedzialność za dalszy przebieg tego procesu w dużej mierze spada na podmioty sfery regulacji (szeroko pojęty świat polityki) oraz edukację i instytucje takie jak uniwersytety. Powinniśmy mieć świadomość tej ciężącej także na nas – pracownikach nauki – odpowiedzialności.

BIBLIOGRAFIA

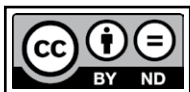
- Bańka, J. (1997). *Metafizyka wirtualna. Traktat o strukturach chwilowych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bieńkowska, E. (1999). *Spór o dziedzictwo europejskie. Między świętym i świeckim*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Bukusiński, T. (1995). New Age a postmodernizm. W M. Gołaszewska (Red.), *Oblicza nowej duchowości* (s. 271–281). Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Chodubski, A. (1998). Wyjaśnianie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych (społecznych). W A. Chodubski, A. Piskozub, & U. Świętochowska (Red.), *Cywilizacje w czasie i przestrzeni. Zeszyty Naukowe*, 4 (s. 21–33). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Church, G.M. (2006). Genom dla każdego. *Świat Nauki*, 2(174), 29–36.

- Czarnecki, R. (2017). SZARIAT w imię europejskich wartości. *Gazeta Polska*, 35(1255), 8–10.
- Davies, N. (2007). *Europa – między Wschodem a Zachodem*. B. Pietrzyk (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Dawson, Ch. (1961). *Tworzenie się Europy*. J.W. Zielińska (Tłum.). Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Dąbek, T.M. (2011). *Św. Benedykt z Nursji*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- DNA Testing Adviser (b.d.). *The Seven Daughters of Eve: Our Ancient Clan Mothers*. <http://www.dna-testing-adviser.com/SevenDaughtersofEve.html> (dostęp: 20.05.2020).
- Dobbs, D. (2013). Niespokojne geny. *National Geographic*, 1(160), 46.
- Dobroczyński, M., & Stefanowicz, J. (1979). *Tożsamość Europy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Drozdowicz, Z. (2006). *Filozofia Oświecenia*. Warszawa: WN PWN.
- Ferguson, N. (2013). *Cywilizacja. Zachód i reszta świata*. P. Szymon (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Flis, A. (2003). *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*. Kraków: „NOMOS”.
- Gadamer, H.G. (1992). *Dziedzictwo Europy*. A. Przyłębski (Tłum.). Warszawa: Fundacja ALETHEIA – Wydawnictwo SPACJA.
- Gołębski, F. (2005). Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne). W F. Gołębski (red.), *Tożsamość europejska* (s. 297–317). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Gołębski, F. (2012). *Cywilizacja europejska*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Goodman, M. (2007). *Rzym i Jerozolima. Zderzenie antycznych cywilizacji*. O. Zienkiewicz (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Hadot, P. (2000). *Czym jest filozofia starożytna?* P. Domański (Tłum.). Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Heather, P. (2010). *Imperia i barbarzyńcy. Migracje i narodziny Europy*. J. Szczepański (Tłum.). Poznań: REBIS.
- Heller, M. (2013). *Bóg i nauka. Moje dwie drogi do jednego celu. Michał Heller w rozmowie z Giulio Brottim*. Kraków: Copernicus Center Press Sp. z o.o.
- Jan Paweł II (2005). *Pamięć i tożsamość*. Kraków: Znak.
- Jęczmyk, L. (2006). *Trzy końce historii czyli Nowe Średniowiecze*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Jęczmyk, L. (2011). *Dlaczego toniemy, czyli jeszcze nowsze Średniowiecze*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Jędraszewski, M. (2017). *Kto szuka prawdy szuka Boga*. Kraków: Wydawnictwo M.

- Kant, I. (2005). Odpowiedź na pytanie: czym jest oświecenie? W I. Kant. *Rozprawy z filozofii historii* (s. 45–53). Translatorium Filozofii Niemieckiej Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika pod kierunkiem Mirosława Żelaznego (Tłum.). Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Kłoczowski, J. (2002). *Polska – Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Novus Orbis Sp. z o.o.
- Kolańczyk, K. (2007). *Prawo rzymskie*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis.
- Kołąkowski, L. (2012). *Horror Metaphysicus*. Kraków: Znak.
- Kołodziejski, K. (2023–2024). Człowiek z pentagramem. *Sieci*, 52(578) / 1(579), 40–41.
- Krasuski, J. (2005). *Europa między Rosją i światem Islamu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kucharczak, F. (2012). O współczesnej (nie)potrzebie religii. *Obecni*, 2(25), 65.
- Kunderewicz, C. (1995). *Rzymskie prawo prywatne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Le Goff, J. (2002). *Kultura średniowiecznej Europy*. H. Szumańska-Grosso-wa (Tłum.). Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Marabut – Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Łapiński, K. (2025). *Najmądrzejszy. Biografia Sokratesa*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.
- Mariański, J. (2008). Zmieniająca się tożsamość religijna we współczesnej Europie. Religijność pozakościelna. W I. Borowik, & K. Leszczyńska (Red.), *Wokół tożsamości: teorie, wymiary, ekspresje* (s. 245–258). Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Mathieux, J. (2008). *Wielkie cywilizacje. Rozkwit i upadek imperiów*. G. Majcher & M. Żurowska (Tłum.). Warszawa: Świat Książki.
- Modzelewski, K. (2004). *Barbarzyńska Europa*. Warszawa: Iskry.
- National Geographic (2016). *The Genographic Project® Geno 2.0 Next Generation Helix Product Privacy Policy*. <https://genographic.national-geographic.com/> (dostęp: 12.05.2020).
- Osuchowski, W. (1971). *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Oxford Ancestors (b.d.). <https://www.oxfordancestors.com/> (dostęp: 20.05.2020).
- Pawlak, A. (2011). *Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO.
- Reale, G. (1999). *Historia filozofii starożytnej*. T. 1: *Od początków do Sokratesa*. E.I. Zieliński (Tłum.). Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Rietbergen, P. (2001). *Europa. Dzieje kultury*. R. Bartoń (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Roszkowski, W. (2019). *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*. Kraków: Biały Kruk.
- Russell, B. (2020). *Dzieje zachodniej filozofii i jej związki z rzeczywistością polityczno-społeczną od czasów najdawniejszych do dziś*. T. Baszniak, A. Lipszyc, & M. Szczubiałka (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Skitek, R. (2024). Odrywanie od korzeni. *Gość Niedzielny*, 17, 16–19.
- Smart, B. (1998). *Postmodernizm*. M. Wasilewski (Tłum.). Poznań: Wydawnictwo Zys i S-ka.
- Sykes, B. (2002). *Siedem matek Europy*. K. Kurek (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Amber.
- Sykes, B. (2007). *Przekleństwo Adama. Przyszłość bez mężczyzn*. Z. Łomnicka (Tłum.). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Tyszkiewicz, L.A. (2007). *Barbarzyńcy w Europie. Studia z późnego antyku i wczesnego średniowiecza*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wildstein, B. (2024). Olimpijski gwałt. *Sieci*, 32(610), 21–24.
- Wipszycka, E. (2004). Miejsce dorobku antyku w dziedzictwie kulturowym cywilizacji europejskiej. W M. Koźmiński (Red.), *Cywilizacja europejska – wykłady i eseje* (s. 15–28). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/Collegium Civitas Press.
- Wszolek, G. (2024). To gorzej niż zbrodnia, czyli usuwanie krzyży w Warszawie. *Gazeta Polska*, 24(1607), 42–44.
- Zamojski, A. (2002). *New Age. Filozofia, religia i paranauka*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.

Copyright and License



This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>